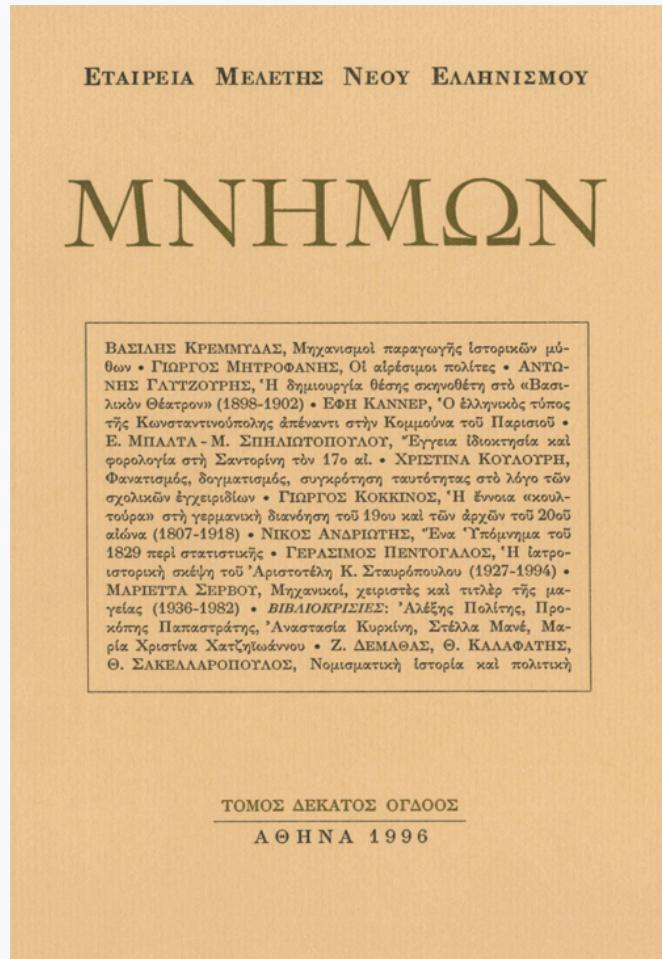

Μνήμων

Τόμ. 18 (1996)

ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ, ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟΣ, ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ. ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

doi: [10.12681/mnimon.543](https://doi.org/10.12681/mnimon.543)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΥΛΟΥΡΗ Χ. (1996). ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ, ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟΣ, ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ. ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ. *Μνήμων*, 18, 143–156. <https://doi.org/10.12681/mnimon.543>

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ, ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟΣ, ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ

Στίς δάρχες τοῦ αἰώνα μας, σὲ κάποιο μονοτάξιο δημοτικὸ σχολεῖο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὁ μικρὸς μαθητὴς ἀπηρύθυνε τὴν ἔξῆς ἐρώτηση στὸ δάσκαλό του: «Δάσκαλε, κατὰ μᾶς ἡσανε οἱ Ρωμαῖοι ἢ κατὰ τοὺς Τούρκους;»¹. Πέρα ἀπὸ τὴν ἀφέλεια καὶ τὴν ἔλλειψη γνῶσεων ποὺ ἀποκαλύπτει ἡ ἀπορία τοῦ μαθητῆ, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχει γιὰ τὸ παρελθόν καὶ τὴν ἴστορία τῆς Ἑλλάδας ὑπακούει σὲ μιὰ μανιγχαῖκη διάχριση ἀνάμεσα σὲ ἐμᾶς καὶ τοὺς ἄλλους, τοὺς ἔχθρους δηλαδή, ποὺ ἐνσαρκώνται ἐκείνη τὴν ἐποχὴν ἀκόμη κατεξοχὴν ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

‘Οστρόσο, κατὰ πόσο ἡ ἀπλοῦκὴ διχαστικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου —ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ μικροῦ μαθητῆ— ἐνέχει στοιχεῖα φανατισμοῦ εἶναι ἐνα τζήτημα ποὺ χρήζει προκαταρκτικὰ κάποιων μεθοδολογικῶν καὶ ἐννοιολογικῶν διασαφηνίσεων. Παρατηρεῖται, πράγματι, σὲ πολλὲς θεωρητικὲς καὶ ἐμπειρικὲς προσεγγίσεις μιὰ σύγχυση στὴν ὁρολογία ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀλλὰ καὶ μιὰ γενικευτικὴ τάση ἔτσι ὥστε νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ἵδια ἀναλυτικὴ κατηγορία φαινόμενα ποὺ διαφέρουν οὐσιωδῶς μεταξὺ τους. Στὴν περίπτωση τοῦ φανατισμοῦ, πολλὲς παρανοήσεις προκύπτουν ἀπὸ τὴ σύγχυση τῶν ὅριων ποὺ διακρίνουν συγκεκριμένες διαβαθμίσεις στὴ διαδικασία συγκρότησης τῆς ταυτότητας ἀτόμων ἢ ὅμαδων —ἀπὸ τὴν ἀπλὴ πίστη ἢ πεποίθηση στὸ δογματισμὸ καὶ, στὴ συνέχεια, στὸ φανατισμό. Ἡ μελέτη τοῦ λόγου τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκαλύψει τὰ διαφορετικὰ αὐτὰ στάδια τὰ ὅποια ἔχουμε τὴν τάση

Τὸ κείμενο αὐτό, μὲ τίτλο «Στοιχεῖα φανατισμοῦ στὸ λόγο τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων», παρουσιάστηκε σὲ μιὰ πρώτη μορφὴ στὸν κύκλο διαλέξεων μὲ θέμα «Ο φανατισμὸς» ποὺ δργάνωσε ἡ Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας τῆς Σχολῆς Μωραΐτη τὸ Νοέμβριο 1995.

1. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα (1834-1914). Γνωστικὸ ἀντικείμενο καὶ ἰδεολογικὲς προεκτάσεις. Αιθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικῶν ἐγχειριδίων*, Αθῆνα 1988, σ. 490.

νὰ τὰ συμφύρουμε, ἀνάλογα μάλιστα μὲ τὴν ἰδεολογικὴν σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποῖα ἀσκοῦμε κριτική.¹ Η ἐπιλογὴ τοῦ συγκεκριμένου παραδείγματος πρὸς ἀνάλυση σημαίνει ἐπίσης ὅτι θὰ πρέπει νὰ συνυπολογίσουμε ἔξαρχῆς τὰ βασικά, ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ εἰδούς τοῦ ἀναλυόμενου λόγου, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν συνάρτηση τῆς φυσιογνωμίας τῶν παραγωγῶν καὶ τῶν καταναλωτῶν του.

Πρὸς προχωρήσουμε στὴν ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων μὲ κριτήριο τὸ φανατισμό, εἶναι ίσως σκόπιμο νὰ ἀναφέρουμε ὅτι σὲ κάποιες περιόδους τῆς ἑλληνικῆς ἴστορίας τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ὑπῆρξαν τὰ ἕδια ἀντικείμενο φανατικῆς ἀντιμετώπισης. Παρουσιάστηκαν, λόγω τοῦ περιεχομένου τους, ὡς ἀπειλὴ γιὰ τὸ θέμνος, γιὰ τὴ θρησκεία, γιὰ τὴν οἰκογένεια, καὶ ἡ ἀντιμετώπισή τους ὑπῆρξε ἀντίστοιχη τοῦ κινδύνου ποὺ ἐκπροσωπούσαν: κάηκαν. Η φανατικὴ πράξη τῆς διὰ πυρᾶς καταστροφῆς κάποιων βιβλίων εἶναι, ὅπως γνωρίζουμε, μιὰ χειρονομία μὲ διαχρονικὸ συμβολισμό. Στὴν περίπτωση τῆς ἀπόφασης, τὸ 1920, νὰ καταστραφοῦν τὰ βιβλία ποὺ συντάχθηκαν σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ, βρισκόμαστε στὸ κέντρο μιᾶς ἰδεολογικῆς καὶ πολιτικῆς διαμάχης στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ποὺ πῆρε τὴ μορφὴ τοῦ πραγματικοῦ Διχασμοῦ². Τὰ σχολικὰ βιβλία ὑπῆρξαν μία ἀπὸ τὶς παραμέτρους αὐτῆς τῆς διαμάχης, ὅπου ὁ φανατισμὸς σφράγισε τὸ λόγο καὶ τὶς πράξεις τῶν ἀντίπαλων μεριδῶν. Καὶ κατὰ τὶς δεκαετίες ποὺ ἀκολούθησαν, ἔξαλλου, ἔξαιτίας τῆς σημασίας ποὺ ἀποδόθηκε στὸν κοινωνικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ρόλο τοῦ σχολικοῦ θεσμοῦ, τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ὑπῆρξαν συχνὰ ἀντικείμενο κριτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς διεκδίκησης ἀπὸ ὅπου δὲν ἔλειψαν οἱ φανατικὲς δύψεις.

Γιὰ τὴ μελέτη τοῦ περιεχομένου τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων, ἐπέλεξα νὰ διερευνήσω μιὰ μακρὰ χρονικὴ περίοδο, ἀπὸ τὸν 190 αἰώνα —στὴν οὖσίᾳ ἀπὸ τὸ 1880 καὶ ἔξῆς— ἕως τὰ πρόσφατα χρόνια, δηλαδὴ τὴ Μεταπολίτευση. Χρησιμοποίησα ἔνα δεῖγμα ἐγχειριδίων, ἐντελῶς τυχαίο, κυρίως τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ κατεξοχὴν ἀναγνωστικὰ καὶ βιβλία ἴστορίας³. Η ἐπιλογὴ κατευ-

2. Γιὰ τὸν ἐκπαιδευτικὸ δημοτικισμὸ καὶ τὴ διαμάχη γιὰ τὴ γλώσσα τῶν σχολικῶν βιβλίων ὑπάρχει ἐκτεταμένη βιβλιογραφία. Ἐνδεικτικά, βλ. Α. Δημαρᾶς, *Η μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε, τ. Β'*, Αθήνα 1984, σ. 131-135.

3. Ως πρὸς τὰ διδακτικὰ βιβλία ποὺ χρησιμοποιήθηκαν, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, δ.π. Γιὰ τὴν ἐποχὴ μετὰ τὸ 1914, βλ. τὴ Βιβλιογραφία ποὺ παρατίθεται στὸ τέλος τῆς μελέτης. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀναγνωστικὰ ἀποτελοῦν συμπλήρματα ποὺ ἡ ἀρμόδια ἐπιτροπὴ συγχροτοῦσε ἐπιλέγοντας ἀπὸ διαφορετικὲς συλλογὲς ἀναγνωσμάτων. Ἀναφέρονται γι' αὐτὸ τὸ λόγο, στὴ σελίδα τίτλου τους, ὅλοι οἱ συγγραφεῖς ἀπὸ τὰ ἀναγνωστικὰ τῶν ὁποίων ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ κείμενα γιὰ τὴν ἑκάστοτε ἔκδοση. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀναγραφές τῶν σελίδων τίτλου συντάχθηκε καὶ ἡ Βιβλιογραφία. Στὶς παραπομπὲς ποὺ ἀκολουθοῦν, ἔξαλλου, δὲν ἔγινε διάκριση μὲ βάση τὴν ἐπιμέρους συλλογὴ ἀπὸ τὴν ὁποῖα προέρχεται κάθε κείμενο, ἐφόσον δὲν ἔχει τόση σημασία τὸ ποιός εἶναι ὁ συγγραφέας ὅσο τὸ ὅτι, στὴ δεδομένη στιγμή, τὸ συγκεκριμένο κείμενο περιέχεται στὸ ἀναγνωστικὸ ποὺ διδάσκεται στὸ σχολεῖο.

θύνθηκε πάντως ἀπὸ τὴν μέριμνα νὰ περιληφθοῦν βιβλία ἀπὸ ὅλες τὶς περιόδους ποὺ μπορεῖ νὰ διαχρίνει κάποιος στὸ ἐσωτερικὸ αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ἐρευνητικοῦ ἀναπτύγματος καὶ μάλιστα ἀπὸ ἐποχὴς κρίσεων, ἐθνικῶν καὶ πολιτικῶν, ὅταν φαίνεται πῶς παρατηροῦνται κατὰ κανόνα ἐντονότερες καὶ πυκνότερες ἐκδηλώσεις φανατισμοῦ.

Τὰ σχολικὰ βιβλία βεβαίως δὲν ἐπιθυμοῦν νὰ εἶναι φανατικά. Τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο, προορισμένο νὰ μεταδώσει στὶς νεότερες γενεές τὸ σύνολο τῶν βασικῶν γνώσεων καὶ τὶς κυρίαρχες γιὰ τὴν ἑκάστοτε ἐποχὴ ἀξίες, υἱοθετεῖ ἔνα λόγο «ἀντικειμενικὸ» καὶ οὐδέτερο ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὸ κύρος του ὡς vulgata τῆς γνώσης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν Ἑλλάδα τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο ὑπῆρξε κατὰ κανόνα κρατικὸ μονοπώλιο⁴ προσέφερε στὶς κοινωνικές καὶ πολιτικές ὁμάδες ποὺ ἔλεγχαν κάθε φορὰ τὴν κεντρικὴ ἔξουσία μιὰ μοναδικὴ εὐκαιρία ἀποτελεσματικῆς προπαγάνδας. Μὲ τὴν κρατικὴ ἔγκριση, οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐγχειρίδίων μποροῦσαν συνεπῶς νὰ μεταδῶσουν θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς εἰκόνες, νὰ ὅρισουν ἐχθρούς καὶ φίλους, νὰ καλέσουν σὲ συναυσθηματικὴ ταύτιση τοὺς μαθητές, μέσω ἐνδὸς λόγου ὅχι πλέον οὐδέτερου ἀλλὰ συγκινησιακὰ φορτισμένου. Σὲ παρόμοιες ἀποστροφές, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ συγκινησιακὸ στοιχεῖο, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνιχνεύσουμε ἐκδηλώσεις φανατισμοῦ.

Οἱ ἐκδηλώσεις αὐτὲς θὰ πρέπει πάντως νὰ ἀναλυθοῦν μὲ βάση κάποιους πρωταρχικοὺς ὅρισμούς, ἐφόσον δηλαδὴ διευκρινίσουμε τί διαχρίνει τὴ φανατικὴ στάση καὶ συμπεριφορά. Εἶναι ἀλλωστε δύσκολο νὰ ἀποφύγουμε τὴν ἀξιολογικὴ κρίση ἀπέναντι σὲ παρόμοιες στάσεις, δεδομένου ὅτι ὁ ὅρισμὸς τοῦ φανατισμοῦ γίνεται πάντα σὲ σχέση μὲ κάποιον «κανόνα», μιὰ «κανονικότητα» ἀπὸ τὴν ὃποια παρατηρεῖται ἀπόκλιση⁵. Πότε κάποιος διαβαίνει τὸ κατώφλι τῆς «κανονικότητας» γιὰ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς φανατικὸς εἶναι ἔνα ἐρώτημα τὸ δποῦ δύσκολα ἀπαντᾶται, δεδομένης καὶ τῆς πρωτεϊκῆς φυσιογνωμίας τοῦ φανατισμοῦ.

Θὰ ἐπιδιώξω ὥστόσο νὰ καθορίσω κάποια γενικὰ χαρακτηριστικὰ τὰ δποῖα, ἐφόσον ἀνευρεθοῦν σὲ ἔνα κείμενο, μποροῦν νὰ ἐκλαμβάνονται ὡς ἐνδείξεις φανατικῆς στάσης. Θὰ μποροῦσαμε πράγματι νὰ ὅρισουμε τὸ φανατισμὸς ὡς «μιὰ πνευματικὴ κατάσταση, μιὰ νοοτροπία ποὺ συναποτελεῖται ἀπὸ μισαλλοδοξία, μίσος, ἐπιθετικότητα ἀπέναντι στὸν ὑποτιθέμενο ἐχθρό, καθὼς καὶ δικαιολογίες γι' αὐτὴ τὴν ἐπιθετικότητα στὸ ὄνομα μιᾶς ἰδέας ποὺ κατέστη σημαντικότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη, καὶ ἀπὸ κάθε ἄλλον —φίλους, οἰκογένεια, ἢ δποιον ἄλλο θὰ μποροῦσαμε νὰ ἀγαπᾶμε». Ο φανατισμὸς περιέχει τὴν «ἀπό-

4. Ο 'Οργανισμὸς 'Εκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων (Ο.Ε.Σ.Β.), ποὺ ἀργότερα μετονομάστηκε σὲ 'Οργανισμὸς 'Εκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων (Ο.Ε.Δ.Β.), ιδρύθηκε τὸ 1937.

5. Bl. A. Haynal, M. Molnar, G. de Puymènè, *Fanaticism. A historical and psychoanalytical study*, Νέα Υόρκη 1983, σ. 10-13.

λυτη, ἀποκλειστική, παθιασμένη, ζηλόφθινη και τυφλή προσκόλληση στὸ ἀντικείμενο τῆς λατρείας, μαζὶ μὲ τὴν ἀπώθηση γιὰ ὅτιδήποτε εἶναι εἴτε ξένο εἴτε ἀντίθετο πρὸς αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο»⁶.

Στὴν περίπτωση τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μία ἀπὸ τὶς δύψεις τοῦ φανατισμοῦ, αὐτὴ ποὺ θὰ δρῖαμε μὲ μὰ φράση «ἔθνικιστικὸ φανατισμό». Αὐτὴ ἡ μορφὴ φανατισμοῦ σχετίζεται μὲ τὴ λατρεία τῆς πατρίδας καὶ δινομάζεται συνήθως σωβινισμός. Ό σωβινισμὸς θεωρεῖται ἡ «πιὸ ἀκραία, ἡ πιὸ παράλογη, ἡ πιὸ ἐπικινδυνὴ μορφὴ» τοῦ ἔθνικισμοῦ⁷. Πρόκειται γιὰ ἔνα «στενὸ καὶ φιλέκδικο πάθος γιὰ τὴν πατρίδα, γεμάτο ἀπὸ φιλοπόλεμη διάθεση ἀπέναντι σὲ κάθε τι ξένον»⁸. Στὴν περίπτωση τοῦ σωβινισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὸν δρισμὸ ποὺ δώσαμε προηγουμένως γιὰ τὸ φανατισμό, ἀντικείμενο λατρείας εἶναι ἡ πατρίδα ἢ τὸ ἔθνος καὶ στὸ δινομα τῆς ἔθνικῆς ίδεας δικαιολογεῖται ὅχι μόνο ἡ ἔλλειψη ἀνοχῆς ἢ ἡ ἔμμεση ἀπόρριψη τοῦ «ἄλλου» ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιθετικότητα ἀπέναντι στὸν ὄποτιθέμενο ἔχθρὸ ἢ δόπια εἶναι δυνατὸ νὰ ἐκφράζεται ἀκόμη καὶ μὲ πράξεις βίας. Τὸ ἔθνος ἐνσαρκώνται τὴ μοναδικὴ ἀλήθεια, ἔκεινη ποὺ ἐπιτρέπει τὴ μανιχαϊκὴ διάκριση σὲ καλὸ καὶ σὲ κακὸ καὶ τὴν ἐπακόλουθη ἔως ἀναγκαία κατασκευὴ τῶν ἔχθρῶν. Οἱ ἔχθροὶ αὐτοὶ ἐμφανίζονται νὰ ἀπειλοῦν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἔθνους καὶ τὴν ἀσφάλεια τῆς πατρίδας, ἔτσι ποὺ νὰ θεωρεῖται ἀπόλυτα δικαιολογημένη ἡ ξενόφοβη βία.

‘Η ἀπειλὴ γιὰ τὸ ἔθνος δὲν προέρχεται πάντα ἀπὸ τὸν ἔθνικὸ «ἄλλο», παρόλο ποὺ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸν κανόνα. ‘Η ἀπειλὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐσωτερική, νὰ προέρχεται δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς κόλπους τοῦ ἴδιου ἔθνους καὶ νὰ ἀποδίδεται στὸν κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ «ἄλλο». Αὐτό, στὴν ἐλληνικὴ περίπτωση, εἶναι ίδιαιτέρως προφανὲς κατὰ τὴ μετεμφυλιακὴ περίοδο καὶ μὲ κορύφωση τὴν ἐποχὴ τῆς δικτατορίας.

‘Η ἐπιθετικότητα, τὸ μίσος καὶ ὁ θυμὸς ἀπέναντι στὸν ἐκάστοτε «ἄλλο» συνδυάζονται συχνά, στὸ πλαίσιο τῆς φανατικῆς ίδεολογίας, μὲ τὴν παθολογικὴ διόγκωση τῆς συλλογικῆς αὐτο-εἰκόνας καὶ τὶς μεγαλομανεῖς ἐπιδιώξεις. Πρόκειται γιὰ ἐπιδιώξεις ποὺ οἱ φανατικοὶ φορεῖς τους ἐπιθυμοῦν νὰ τὶς πραγματοποιήσουν ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς πραγματικότητας, τὴν ὅποια πραγματικότητα ἐπιπλέον τὶς περισσότερες φορές ἀγνοοῦν ἢ παραβλέπουν. Οἱ ἀλυτρωτικὲς ίδεολογίες, ὅπως κάποιες ἐκφάνσεις τῆς Μεγάλης Ίδεας γιὰ παράδειγμα, ἐγκλείουν παρόμοιες μεγαλομανιακὲς πτυχές. Αὐτές οἱ φανατικές, μεγαλομανιακές, ίδεες εἶναι —σὲ ἀναλογία μὲ τὸν δρισμὸ ποὺ δίνει ὁ Freud γιὰ τὰ δόγματα— «ψευδαισθήσεις, ποὺ ἐκπληρώνουν τὶς πιὸ παλιές, τὶς πιὸ ἰσχυρὲς καὶ

6. Στὸ ἴδιο, σ. 218.

7. Στὸ ἴδιο, σ. 117.

8. Στὸ ἴδιο, σ. 114.

τίς πιὸ ἐπείγουσες ἐπιθυμίες τῆς ἀνθρωπότητας. Τὸ μαστικὸ τῆς ἴσχύος τους βρίσκεται στὴν ἵσχυ αὐτῶν τῶν ἐπιθυμιῶν⁹.

Ἡ μελέτη τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει πολλὲς ἀπὸ τίς φανατικὲς πτυχές τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας: τὴν ἐπιθετικότητα καὶ τὴν ἐνθάρρυνση πρᾶξεων βίας ἀπέναντι στὸν «ἄλλο», τὴν μεγαλομανικὴ προβολὴ τοῦ ἔθνους «ἐγώ», τὴν μανιακὴν ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας, τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἔθνους σὲ ἀπόλυτη καὶ ὑπερβατικὴ ἀξίᾳ καὶ σὲ ἀντικείμενο λατρείας. Ἡ ἀνεύρεση παρόμοιων στοιχείων σὲ σχολικὰ κείμενα ἀποκτᾶ πρόσθετη σημασία ἀν ἀναλογισθοῦμε ὅτι διαβάζονται ἀπὸ τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ πληθυσμοῦ —ἰδιαίτερα ὅσα ἀνήκουν στὴν ὑποχρεωτικὴ ἐκπαίδευση — κι ἐπομένως ἡ ἐμβέλειά τους εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ὁποιουδήποτε προπαγανδιστικοῦ κειμένου.

Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο ποὺ καλύπτει αὐτὴ ἡ ἐδῶ ἡ παρουσίαση, περίπου δηλαδὴ ὅς τὸ 1920, ἡ ἔλλειψη τοῦ παιδαγωγικοῦ λόγου ἔφερνε συχνὰ τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια κοντὰ στὸ προπαγανδιστικὸ κείμενο. Ἡ παιδαγωγικὴ μέριμνα γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ μέθοδο τῆς διδασκαλίας ἐμφανίζεται στὴν οὐσίᾳ μετὰ τὸ 1880, ἀλλὰ δὲν ἐπηρεάζει ἀμέσως τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια. Τὸ περιεχόμενό τους προσδιορίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν παράδοση ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὸν προηγούμενο αἰώνα στὸ χώρῳ τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων ἐνῶ τὸ ὄφος τοῦ λόγου δὲν ὑπακούει συνήθως σὲ παιδαγωγικούς κανόνες.

Αντίστοιχα, οἱ ἔχθροὶ τοῦ ἔθνους ἔχουν κι αὐτοὶ κατασκευαστεῖ, τουλάχιστον κατὰ ἔνα μέρος, ἥδη πρὶν ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους καὶ δὲ θὰ ἀμφισβηθοῦν σ' αὐτὸν τὸ ρόλο τους ἔως καὶ σήμερα. Ὁ τρόπος ὅμως ποὺ παρουσιάζονται μέσα στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια συναρτάται πρὸς τὴν ἐκάστοτε πολιτικὴ συγκυρία καὶ τὶς σχέσεις τῆς Ἑλλάδας μὲ τοὺς γείτονές της.

Οἱ Τούρκοι κατέχουν τὴν πρώτη, χρονικὰ καὶ ἱεραρχικά, θέση μεταξὺ τῶν ἔχθρῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἔνοπλη σύγκρουση ἀφενὸς τὸ 1821 ποὺ ὁδήγησε στὴ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ οἱ ἀλυτρωτικὲς βλέψεις ἀφετέρου ποὺ στόχευαν ἐπίσης τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορία συντήρησαν τὴν εἰκόνα τοῦ ἔχθρικοῦ Τούρκου. Ἡ ἔχθρότητα ἀπέναντι στοὺς Τούρκους, μέσα στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια τῆς περιόδου ὃς τὸ 1922, δὲν χρωματίζεται πάντα ἀπὸ φανατισμό. Ἐπιλέγεται μᾶλλον ἡ ὑπεροπτικὴ στάση ἀπέναντι στοὺς «ἀμαθεῖς» καὶ «βαρβάρους» Τούρκους, στάση ποὺ συμμερίζεται ἀλλωστε τότε καὶ τὸ σύνολο τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης¹⁰. Ὁστόσο, ἡ ἀλυτρωτικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἑλλη-

9. Στὸ ἴδιο, σ. 65.

10. Βλ. σχετικὰ Χριστίνα Κουλούρη, «Ἐθνικὰ στερεότυπα καὶ ἑλληνικὴ ἔθνικὴ ταυτότητα στὸ σχολεῖο τοῦ 19ου αἰώνα», στὸ Ἀφιέρωμα στὸν Πανεπιστημιακὸ Δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα, 'Αθήνα 1982, σ. 323-341 καὶ «L'image de l'"autre" national dans les manuels scolaires grecs au tournant du XIXème siècle», *Revue des Études Sud-Est Européennes* (ὑπὸ ζηδοση).

νικοῦ ἔθνικισμοῦ ποὺ καλεῖ σὲ μιὰ νέα ἔνοπλη σύγκρουση μὲ τοὺς Τούρκους δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀντανακλᾶται σὲ ἐκδηλώσεις ἐπιθετικότητας καὶ μίσους. Ἐπὸ διδακτικὸ ἔγχειρίδιο τοῦ 1895, ἐγκεκριμένο ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας γιὰ τὸ δημοτικὸ σχολεῖο, παραθέτω δύο στροφές ἀπὸ παιδικὸ ποίημα¹¹:

Ὕφθε τέλος, ἐπρόβθαλ' ἡ μέρα
τοῦ πολέμου, ν' ἀνάψ' ἡ φωτιά.
Πεταχτῆτε μὲ λόγγας, μὲ ζίφη
καὶ σπαράξτε τὴν ἄγρια Τουρκιά.
Τὰ χορτάρια κ' ἡ πέτραις νὰ βάψουν
ἀπὸ τούρκικο αἷμα παντοῦ,
Καὶ ὑψηλὰ ν' ἀπλωθῆ' τὸν ἀέρα
ἡ γαλάζια σημαία σταυροῦ.

Τὸ μίσος καὶ ἡ ἀγριότητα, ἡ ἐνθάρρυνση πράξεων βίας καὶ ἡ πολεμόχαρη διάθεση ποὺ διαποτίζουν αὐτὸ τὸ ποίημα, ποὺ προορίζοταν γιὰ παιδιὰ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, συγκροτοῦν ἀναμφίβολα ἔνα φανατικὸ λόγο. Σὲ ἄλλα ἔγχειρίδια τῆς Ἰδιας ἐποχῆς ἀνιχνεύουμε ἄλλα στοιχεῖα τοῦ φανατικοῦ λόγου, τὰ ὅποια μάλιστα εἶναι καὶ τὰ πιὸ συνηθισμένα: πρόκειται γιὰ τὴν ἀρνητικὴ εἰκόνα τοῦ «ἄλλου», γιὰ τὸν δρισμὸ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἔθνικοῦ ἔχθροῦ. Στὰ βιβλία τῆς ἴστορίας, ἡ περιγραφὴ τῆς Τουρκοκρατίας βασίζεται στὴν παρουσίαση τοῦ Τούρκου μὲ τὰ πιὸ μελανὰ χρώματα, ἔτσι ὥστε νὰ ἐρμηνεύθει ἡ «Ελληνικὴ» Ἐπανάσταση ὡς ξέσπασμα δίκαιης ἀγανάκτησης. Ἀναλογικά, ἔνας σύγχρονος πόλεμος κατὰ τῆς Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας θὰ ήταν ἐξίσου δικαιολογημένος, ἐφόσον οἱ Τούρκοι ἀνέκαθεν καταπίεζαν καὶ βασάνιζαν τοὺς «Ελλήνες. Χαρακτηριστικὸ πρός αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶναι ἔνα ἄλλο ἀπόσπασμα, ἀπὸ ἔγχειρίδιο ἴστορίας, ἐπίσης τοῦ 1895:

«Οἱ βάρβαροι κατακτηταὶ ἐμπνεύσαντες διὰ τῆς ἄγριας διαγωγῆς τῶν τὸν φόβον καὶ τὸν τρόμον ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς ἑλληνικῆς ἀνατολῆς ἔθυον, ἥρπαζον, ἡσχημόνουν καὶ ἤριζον πρὸς ἀλλήλους τίς νὰ ὑπερβῇ τὸν ἔτερον εἰς τὰς κατὰ τῶν Ἐλλήνων βιαιοπραγίας. Πᾶς δὲ νέος Τούρκος μὴ φονεύσας «Ἐλληνα ἢ μὴ ἀτιμάσσας 'Ἐλληνίδα ἀναδρος ἔθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν γερόντων»¹².

Ἐννοεῖται ὅτι βάσει τῆς μανιχαϊκῆς διάκρισης ποὺ ταυτίζει τὸ «ἐμεῖς» μὲ τὸ καλὸ καὶ τὸν «ἄλλο» μὲ τὸ κακό, οἱ «Ελλήνες παρουσιάζονται ἀντίστοιχα ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς μεγαλοψυχίας καὶ τῶν εὐγενῶν φρονημάτων.

Παρόλο ποὺ οἱ Τούρκοι κατέχουν τὴν πρώτη θέση ὡς ἔχθροὶ τοῦ ἔθνους, οἱ φανατικὲς ἀναφορὲς στὰ σχολικὰ ἔγχειρίδια ἀτονοῦν μέσα στὸν 20ὸ αἰ. γιὰ νὰ κατευθυνθοῦν τῷρα ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. «Η τοποθέτηση τῶν Βουλγάρων στὴ θέση τοῦ ἔθνικοῦ «ἄλλου» γίνεται μέσα ἀπὸ πολυπλοκότερες διαδικα-

11. Θ. Ν. Ἀποστολόπουλος, «Ο Ἀπόλλων ἦτοι συλλογὴ ποιημάτων διὰ τὸ μάθημα τῆς ἀπαγγελίας καὶ τῆς ὡδικῆς τῶν τεσσάρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου...», [Ἀθῆναι 1895], ἀρ. 49 («Ἄσμα θούριον»).

12. Χριστίνα Κουλούρη, «Ιστορία καὶ Γεωγραφία...», δ.π., σ. 424.

σίες ἀπ' ὅτι στήν περίπτωση τῶν Τούρκων καὶ μὲ σημαντικὴ καθυστέρηση, δηλαδὴ μετά τὸ 1880, τουλάχιστον στὸ χώρο τῆς ἐκπαίδευσης¹³. Οἱ Βούλγαροι, ἀδιάφοροι ἢ ἀπόντες γιὰ τὴ νεοελληνικὴ συνείδηση ὡς τὰ μέσα τοῦ αἰώνα, ἀναδεικνύονται σὲ «προαιώνιο» ἔχθρο ἀφενὸς μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ ἀντισλαβισμοῦ ποὺ κερδίζει συνεχῶς ἔδαφος μετά τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, καὶ ἀφετέρου ἔξαιτίας τῆς δυναμικῆς ἐμφάνισῆς τους στὸ βαλκανικὸ πολιτικὸ προσκήνιο κατεξοχὴν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1870. Η ἀνακάλυψη τῶν Βουλγάρων συνοδεύεται ἀπὸ δέখι φανατισμό. Τὸ ἐνδεχόμενο διαμελισμοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἰς ὄφελος τῶν Σλάβων ἀλλάζει τὴν ἴερόρχηση τῶν ἔθνων ἔχθρῶν. ‘Ο φανατισμὸς ἐναντίον τῶν Βουλγάρων διατυπώνεται σαφέστερα στὶς γεωγραφίες ποὺ ἐκδίδονται μετά τὸ 1888, ὅπου ὑπάρχει ἔδαφος γιὰ ἐπιθετικοὺς προσδιορισμοὺς ὡς πρὸς τὸν ἔθνικό τους χαρακτήρα ἀλλὰ καὶ τὶς σύγχρονες βλέψεις τους εἰς βάρος τῆς Ελλάδας. “Ἐνας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν γεωγραφικῶν ἐγχειριδίων ἀπαντᾶ στήν κριτικὴ ποὺ τοῦ ἔκανε ὁ Ν. Πολίτης μὲ τὸν ἀκολουθὸν ἀποκαλυπτικὸ τρόπο:

«Δὲν διασύρω, ἔντιμε κριτά, τοὺς ἀγαπητοὺς ὑμῖν Βουλγάρους, ἀλλὰ διδάσκων τοὺς Ἑλληνόπαιδας τίνων ἐνδόξων προγόνων ἀπόγονοι εἶνε, θέλω πράγματι νὰ φανατίσω αὐτοὺς καὶ νὰ ἐμπνεύσω αὐτοῖς τὸ μίσος καὶ τὴν περιφρόνησιν πρὸς τοὺς κτηνώδεις συμπολίτας τοῦ Σταμπούλωφ καὶ τοῦ Στοιλώφ»¹⁴.

Στὶς δεκαετίες ποὺ ἀκολουθοῦν, μὲ τὴν πρόοδο τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης στήν Ελλάδα ἀλλὰ καὶ γιατὶ τὸ ὄραμα τῆς Μεγάλης Ἰδέας καταρρέει τὸ 1922, συμπαρασύροντας τὶς ἀλυτρωτικὲς ἐπιδιώξεις, δὲν ὑπάρχουν στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ἐκδηλώσεις ἐκφρασμένου φανατισμοῦ. Ο λόγος συγκαλύπτει τὴν ἐπιθετικότητα, οἱ πολεμικὲς σκηνὲς περιορίζονται καὶ ἢ ἀπόρριψη τοῦ «ἄλλου» μένει στὸ δεύτερο ἐπίπεδο. Ή ἀπούσια τῆς βίας καὶ ἡ μείωση τῶν ἐπιθετικῶν προσδιορισμῶν δὲ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν πλέον ἔχθροι γιὰ τὸ ἔθνος. Μέσα στὴ ἀναγνωστικὰ καὶ στὰ ἐγχειρίδια ἰστορίας, μὲ ἓνα λόγο συγκινησιακὰ φορτίσμενο, οἱ “Ελλήνες παρουσιάζονται νὰ μάχονται μέσα στοὺς αἰῶνες ἐναντίον πολλῶν καὶ ὑπουλων ἔχθρῶν”¹⁵. Τὸ ἰδεῶδες ποὺ κατεξοχὴν προβάλλεται εἶναι ὁ θάνατος γιὰ τὴν πατρίδα. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς φανατικῆς ἰδεολογίας παραμένουν συνεπῶς ἐκεῖνα ποὺ ἀφοροῦν στήν ἀνάδειξη τῆς πατρίδας σὲ ἀντικείμενο λατρείας, στὸ ὄνομα τοῦ ὄποιου οἱ πιστοὶ καλοῦνται νὰ θυσιασθοῦν¹⁶. Εἶναι

13. Bλ. Christina Koulouri, «L'image de l'"autre" national...», δ.π.

14. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία καὶ Γεωγραφία...*, δ.π., σ. 431. Η ὑπογράμμιση τοῦ συγγραφέα.

15. Οἱ ἔχθροι παραμένουν ὄλωστε οἱ ἔδιοι, Βούλγαροι καὶ Τούρκοι. Πβ. N. S. Γκινόπουλος, *Ιστορία τοῦ Βυζαντιακοῦ Ελληνισμοῦ...*, β' ἔκδ., Αθήνα, Δημητράκος, 1937, σ. 66-67, 120.

16. Ἰδιαίτερα κατὰ τὴ μεταξικὴ περίοδο, εἶναι ἐκδηλὸ τὸ μιλιταριστικὸ πνεῦμα σὲ κεί-

προφανεῖς, σὲ παρόμοια ἀποσπάσματα, οἱ ἀναλογίες μὲ τὴ θρησκευτικὴ πίστη, δόπου ἀλλωστε κατεξοχὴν ἐντοπίζεται ὁ φανατισμός. Γιατὶ, «ἡ πίστη, ἀν καὶ ἀπὸ μόνη τῆς δὲ συνεπάγεται φανατισμός, παραμένει ἡ μήτρα του»¹⁷. Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ ποὺ μετατρέπει τὴν πίστη σὲ φανατισμὸ εἶναι ὁ ἀποκλειστικὸς τῆς χαρακτήρας, ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἔλλειψη ἀνοχῆς γιὰ τὸ διαφορετικό, μὲ δυὸ λόγια στὴ μισαλλοδοξία.

Στὸ 'Αναγνωστικὸ τοῦ Ο.Ε.Σ.Β. ποὺ ἐκδίδεται τὸ 1954 γιὰ τὴν Ε' τάξη τοῦ δημοτικοῦ οἱ ἥρωες τοῦ ἔθνους εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ προσφέρουν, ἔστω καὶ χωρὶς πρακτικὸ ἀντίκρυσμα, τὴ ζωὴ τους γιὰ τὴν πατρίδα.

«Ἡ ἑθνικὴ μας ἴστορία ἔχει πολλοὺς ἥρωες [...] Λίγοι ὅμως ἔζησαν καὶ ζοῦν ἀκόμη, μέσα στὴν ψυχὴ καὶ τοῦ ἀγράμματου "Ελληνος, τόσον ὁραῖος καὶ τόσον πολυτραγουδημένοι ὅσο τρεῖς: 'Ο Λεωνίδας, ὁ Κωνσταντίνος Παλαιολόγος καὶ ὁ Ἀθανάσιος Διάκος. Κ' οἱ τρεῖς τους δὲν ἐδίστασαν οὔτε μιὰ στιγμὴ νὰ θυσιασθοῦν»¹⁸.

Τὴν ἵδια ἐκείνη ἐποχὴ ὡστόσο, μετὰ τὴ λήξη τοῦ ἐμφυλίου καὶ μέσα στὸ ψυχροπολεμικὸ κλίμα, ἐπανέρχονται στὰ σχολικὰ ἐγγειρίδια μὲ νέα ἔνταση οἱ ἐκδηλώσεις μίσους ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Παρόλο ποὺ οἱ Τοῦρκοι δὲν ἔχουν οὔτε ἐκεῖνοι ἐκπέσει ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἑθνικοῦ ἐχθροῦ, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα φανατισμοῦ ἀπέναντί τους, τουλάχιστον δχι μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἀπροκάλυπτης ἐπιθετικότητας, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς Βουλγάρους. "Ετσι, πάλι τὸ 1954, στὸ 'Αναγνωστικὸ ποὺ προορίζεται γιὰ τὴν Στ' τάξη τοῦ δημοτικοῦ περιέχεται ἡ ἀκόλουθη παράγραφος σχετικὰ μὲ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους:

«Τὸ σύνθημα τοῦ στρατοῦ εἶναι νὰ μπῇ στὴ Σόφια. Αἰώνων μίσος τῆς φυλῆς, ποὺ ἐκοιμόταν στὰ βάθη τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, ἔξυπνησε ἔαφνικὰ καὶ ἐπετάχθηκε ἀκράτητο. "Ολοι αὐτοὶ οἱ στρατιώτες, ἀκόμη καὶ ἐγγράμματοι, κρύθουν μέσα τους κάτι ἀπὸ τὸ δίκαιο μίσος τοῦ Βασιλέος τοῦ Βουλγαροκτόνου. Τὰ ὄργια τῶν Βουλγάρων ἐναντίον τῶν Ἐλλήνων ἐπὶ τόσους αἰώνες, οἱ σφαγές τοῦ Δεμίρ-Ισάκ καὶ τοῦ Δοξάτου, ἡ καταστροφὴ τῶν Σερρῶν, ἡ ἀνανδρὴ σφαγὴ τῶν δώδεκα αἰχμαλώτων εὐζώνων ἔζωντάνευσαν τὸ μίσος. Καὶ ὁ πό-

μενα ἀναγνωστικῶν βιβλίων, ὅπου ὑμνοῦνται οἱ στρατιωτικὲς ἀρετὲς καὶ ἔξαρτεται ἡ αὐτοθυσία νεαρῶν ἀγωνιστῶν στὰ μέτωπα τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων ἡ καὶ τῆς Ἐπανάστασης. Πβ. κυρίως Δημ. Κοντογάννης - Νικ. Κοντόπουλος - Π. Νιρβάνας - Δημ. Γ. Ζήσης κ.ἄ., 'Αναγνωστικὸ γιὰ τὴν ἑκτηνή τάξη τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, 'Αθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1939.

17. A. Haynal, M. Molnar, G. de Puymènè, ὁ.π., σ. 216.

18. Γ. Καλαματιανὸς - Θ. Γιαννόπουλος, Δ. Δούκας - Δ. Δεληπέτρος, N. Κοντόπουλος, 'Αναγνωστικὸν Ε' Δημοτικοῦ, 'Αθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954, σ. 43. Τὸ ἀναγνωστικὸ αὐτὸν ἐπανεκδόθηκε τὸ 1971, ἐπὶ δικτυοφίας.

λεμος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Βουλγάρων δὲν μοιάζει μὲ τὸν πόλεμο ποὺ ἔγινε ἐδὼ καὶ λίγους μῆνες μὲ τοὺς Τούρκους. Εἶναι πόλεμος ἔξοντώσεως»¹⁹.

Τὸ βιβλίο αὐτὸν ἐπανεκδίδεται, μὲ μικρές ἀλλαγές, κατὰ τὴ δικτατορία. Στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια τῆς δικτατορίας τὸ μίσος γιὰ τοὺς Βουλγάρους εἶναι ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο ποὺ συναντήσαμε στὴν καμπὴ τοῦ προηγούμενου αἰώνα, ἀν καὶ ὅφελεται σὲ διαφορετικὲς αἰτίες. «Ἡ εἰκόνα τῶν Βουλγάρων ὡς «βαρβάρων, αἰμοδιψῶν καὶ ἀπολίτιστων»²⁰ ἐγγράφεται τώρα στὸν σφιδρὸ δικτιομυουσισμὸ τοῦ καθεστῶτος²¹. Τὸ γεγονός δὲλωστε ὅτι τὸ πραξικόπημα τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 παρουσιάζεται ἀπὸ τοὺς Ἰδιους τοὺς ἡγέτες του ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐκ τῶν ὑστέρων θεωρητικούς του νὰ ἔχει σώσει τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν κομμουνιστικὸ κίνδυνο ἔξηγει τὴν ἀντισλαβικὴ καὶ ἀντιβουλγαρικὴ στάση τῶν ἐγχειριδίων. Χαρακτηριστικὸ εἶναι δὲλωστε ὅτι στὸν κατάλογο τῶν ἀπαγορευμένων βιβλίων ποὺ συγκρότησε τὸ καθεστώς τῶν συνταγματαρχῶν περιλαμβανόταν καὶ τὸ ἑλληνοβουλγαρικὸ λεξικό²².

Ἄν ωστόσο ὁ φανατισμὸς ἀπέναντι στὸν ἑθνικὸ «ἄλλο» ἀποτελεῖ φαινόμενο παλαιὸ γιὰ τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο, τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ ἐμφανίζεται τώρα εἶναι ἡ κατασκευὴ ἐνὸς καινούριου ἔχθρου ποὺ βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τῶν κομμουνιστῶν. «Ο μεγαλύτερος καὶ πιὸ ἀπροκάλυπτος φανατισμὸς ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ νέου ἔχθρου συναντᾶται στὰ βιβλία τῆς δικτατορίας, στὰ ἐγχειρίδια τῆς ἴστορίας πρῶτον ἀλλὰ κατεξοχὴν στὰ ἐγχειρίδια τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς. Πρόκειται ἀφενὸς γιὰ τὴν περιφρήμη Πολιτική Ἀγωγή τοῦ Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1970 στὴν πρώτη της ἐκτεταμένη μορφὴ καὶ σὲ συντετμημένη ἔκδοση γιὰ τὴν Γ' καὶ τὴν Στ' τάξην τοῦ Γυμνασίου. Τὸ δεύτερο ἐγχειρίδιο τῆς ἐποχῆς προοριζόταν γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς «ἀγωγῆς τοῦ πολίτου» στὴν Στ' τάξην τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ συγχραφέας του ἦταν ὁ Ἀντώνιος Τσίριμπας. Καὶ τὰ δύο βιβλία διαποτίζονται ἀπὸ ἀντικομμουνισμό, μιλιταρισμὸ καὶ σωβινισμό, σὲ μιὰ παραδειγματικὴ θάλαγχαμες ἔκφραση «έθνυκιστικοῦ φανατισμοῦ».

Τὸ βιβλίο τοῦ Τσίριμπα δίνει ἵερό, λατρευτικὸ καὶ ἀποκλειστικὸ χαρακτήρα στὸ ἔθνος. «Ἡ χρήση ἐπιθέτων στὸν ὑπερθετικὸ βαθμὸ —π.χ., «Ἡ Πατρὶς τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἡ λαμπροτέρα καὶ ἐνδοξοτέρα ἀπὸ ὅλας τὰς ἀλλαξ»— ἡ φράσεις ὅπως «τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος ἀποτελεῖ ἐν θαῦμα εἰς τὴν ἴστορίαν

19. Εὔάγγ. Η. Φωτιάδης - Ἡλίας Π. Μηνιάτης, Γ. Μέγας - Δ. Οίκονομίδης, Θ. Παρασκευόπουλος, *Αναγνωστικὸν Στ' Δημοτικοῦ*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954, σ. 93.

20. Δημήτριος Ν. Κλειδᾶς, *Ιστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βεζαντινὴ διὰ τὴν Ε'* τάξιν τῶν δημοτικῶν σχολείων, ε' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1971, σ. 85.

21. Γιὰ τὴν ἰδεολογία τῆς δικτατορίας τοῦ 1967, βλ. Γ. Ν. Γιαννόπουλος - Richard Clogg (ἐπιμ.), *Ἡ Ἑλλάδα κάτω ἀπὸ στρατιωτικὸ ζυγό*, Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1976.

22. Στὸ Ἰδιο, σ. 87.

τῆς ἀνθρωπότητος»²³ ἐπιβεβαιώνουν τὴ μεγαλομανιακὴ διόγκωση τοῦ συλλογικοῦ «έγχω», ποὺ συνεπάγεται περιφρόνηση πρὸς τοὺς ἄλλους λαούς. Στὴν περίπτωση τῆς δικτατορίας, ἡ περιφρόνηση συμπεριλαμβάνει καὶ τὴν παρακμασμένη, ἐκφυλισμένη καὶ ἀθεϊστικὴ Δύση, ἡ ὅποια ἐπίσης ἀντιτίθεται πρὸς τὰ ἴδεώδη τοῦ «έλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ» ποὺ ἐγκολπώνεται τὸ ἀπριλιανὸ καθεστώς.

Καὶ στὰ δύο αὐτὰ βιβλία, τὸ ἔθνος ἐμφανίζεται νὰ ἀπειλεῖται ἀπὸ τὸν κομμουνιστικὸ κίνδυνο. «Ολα προεμήνυνον ὅτι ἡ κομμουνιστικὴ λαῖλαψ ἔμελλεν ἐντὸς ὅλίγου νὰ ἔνσκηψῃ. Φόβος καὶ ἀπελπισία κατεῖχε τὰς ψυχὰς ὅλων τῶν ἡσύχων, τῶν ὀρθῶς καὶ ἔθνικῶς σκεπτομένων πολιτῶν. "Ολοι ἐγνώριζον καλῶς ὅτι ὅλα ἥσαν ἔτοιμα, αἱ φυλακαὶ διὰ νὰ τοὺς δεχθοῦν, τὰ στρατόπεδα τῶν συγκεντρώσεων διὰ νὰ τοὺς ἐγκλωβίσουν, τὰ λαῖλα δίκαστρα διὰ νὰ τοὺς δικάσουν, τὰ ἑκτελεστικὰ ἀποσπάσματα διὰ νὰ τοὺς ἑκτελέσουν. "Ολοι ἐγνώριζον ὅτι τὰ ατήματα τοῦ ἕδρωτος των ἔμελλον νὰ δημευθοῦν καὶ τὸ πολυτιμότερον ἀπ' ὅλα τὰ ἀγαθά, τὴν ἐλευθερίαν, νὰ στερηθοῦν»²⁴. Ἡ παρέμβαση τοῦ στρατοῦ ἔσωσε τὸ ἔθνος ἀπὸ τὸν θυνάσιμο κίνδυνο. Μὲ ἀντίστοιχους ὅρους καὶ μὲ πλῆθος στοιχείων φανατισμοῦ παρουσιάζεται ἀναλυτικὰ στὸ βιβλίο τοῦ Παπακωνσταντίνου ὁ ἐμφύλιος πόλεμος²⁵. Οἱ κομμουνιστὲς κατέχουν τὴ θέση τοῦ «ὅλου», τοῦ ἔχθροῦ καὶ ἐκπροσωποῦν τὸ ἀπόλυτο κακό. Τὰ βασικὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς προσωπογραφίας εἶναι τὰ ἔξῆς:

- οἱ κομμουνιστὲς ἀποτελοῦν, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεσοπολέμου, μόνιμη ἀπειλὴ κατὰ τῆς Ἐλλάδας·
- οἱ κομμουνιστὲς εἶναι προδότες τῆς πατρίδας τοὺς γιατὶ συμμάχησαν μὲ τοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Βουλγάρους τὸ 1941 καὶ συνεργάστηκαν μὲ τοὺς κατακτητὲς ἔως ὅτου ἡ Γερμανία νὰ κηρύξει τὸν πόλεμο στὴ Σοβιετικὴ "Ενωση·
- ἄλλη ἀντεθνικὴ ἐνέργειά τους ἦταν ἡ ὑπόσχεση τῆς παραχώρησης τῆς ἐλληνικῆς Μακεδονίας στὴ Γιουγκοσλαβία μὲ ἀντάλλαγμα τὴν «ούσιαστικὴ συμπαράσταση» τοῦ Τίτο²⁶.
- προσπάθησαν νὰ μονοπωλήσουν τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγώνα «διὰ σειρᾶς βιαίων, δολίων καὶ προδοτικῶν ἐνεργειῶν»²⁷.
- τὸ K.K.E. «έκινήθη μὲ ἄγριον πάθος διὰ τὸ ἐγκλημα, περιεφρόνησε καὶ τὸν

23. Βλ. Α. Τσίριμπας, 'Αγωγὴ τοῦ πολίτου...', Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1969, σ. 71 καὶ 82.

24. Στὸ ἕδιο, σ. 212.

25. Βλ. τὸ κεφάλαιο «Ἡ κομμουνιστικὴ ἀπειλὴ» στὸ Θεοφ. Παπακωνσταντίνου, *Πολιτικὴ Αγωγή, Διασκενή διὰ τὰς Γ'* καὶ Στ' τάξεις τοῦ Γυμνασίου 'Υπὸ Δημ. Β. Τουντοπούλου', Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1972, σ. 273-288.

26. Στὸ ἕδιο, σ. 281.

27. Στὸ ἕδιο, σ. 275.

πλέον στοιχειώδη ἀνθρωπισμὸν καὶ ἐσκόρπισεν ἀδιστάκτως τὸν θάνατον». «Οἱ ἔκτελεσται τοῦ Κ.Κ.Ε. ὑπερέβησαν καὶ τοὺς πλέον πεπωρωμένους δολοφόνους εἰς σκληρότητα. Τὰ θύματα τῶν σφαγῶν τοῦ Δεκεμβρίου περιλαμβάνουν ὄλοκλήρους οἰκογενείας. Πλεῖστα πτώματα εὑρέθησαν φρικωδῶς παραμορφωμένα, μὲ ἐξωρυγμένους ὁφθαλμούς, σχισμένα τὰ στόματα καὶ κομμένες τὶς μύτες»²⁸.

— τὸ κομμουνιστικὸ κίνημα ἥταν κίνημα «ἀληστρικόν [...]», τὸ ὅποιον ἀπετέλει μάστιγα διὰ τὸν πληθυσμὸν» καὶ δὲν κατόρθωσε νὰ ἐπιτύχει τὴ συμμαχία «οὐδεμιᾶς πολιτικῆς παρατάξεως καὶ οὐδεμιᾶς κοινωνικῆς τάξεως». Οἱ κομμουνιστές «έπεσαν μὲ τὸ ὄνειρον τῆς ὑποδουλώσεως τῆς πατρίδος των»²⁹.

Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἐπισημάνει κάποιος τὰ στοιχεῖα φανατισμοῦ ποὺ συνοδεύουν τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου ἐχθροῦ. Στὴν οὐσίᾳ, πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια δοκιμασμένη συνταγὴ. Ἡ πατρίδα, ἀντικείμενο λατρείας καὶ πίστης, βρίσκεται σὲ κίνδυνο καὶ ἡ προστασία τῆς ἀσφάλειας τῆς ἐπιτρέπει κάθε βίαιη πράξη ἐναντίον ὄσων τὴν ἐπιβουλεύονται. Οἱ ἐχθροὶ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ ἔθνος, ἀπὸ τὴν κοινότητα, εἶναι «ἄλλοι». Πρῶτον παρουσιάζονται «ἔξωθεν» ὑποκινούμενοι, δεύτερον δὲν ἔχουν τὴ συμπαράσταση τοῦ λαοῦ καὶ τρίτον τὰ χαρακτηριστικά τους τοὺς διακρίνουν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς στὴν πατρίδα. Ἀγριότητα, σκληρότητα, φρίκη συνθέτουν τὴν εἰκόνα αὐτῶν τῶν ἐπικίνδυνων ἐχθρῶν. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ δὲν ἀφορᾷ ἔξαλλου κάποιο μακρινὸ παρελθόν. Ὁ φανατισμὸς ἐκδηλώνεται ἀπέναντι σὲ ἔνα παρὸν πρόβλημα, στὴ συγκυρίᾳ μᾶς κρίσης. Τὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Παπακωνσταντίνου, ποὺ ἐπιγράφεται «Ἡ κομμουνιστικὴ ἀπειλή», τελειώνει μὲ τὴν ἀκόλουθη παράγραφο:

«Ο ἐκ τοῦ κομμουνισμοῦ πάντως κίνδυνος εἶναι διὰ τὴν Ἑλλάδα μόνιμος λόγω τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπιβάλλεται συνεχῆς ἐπαγρύπνησις καὶ ἀξιοποίησις τῆς κτηθείσης ἐκ τοῦ παρελθόντος ὀδυνηρᾶς πείρας»³⁰.

Παράλληλα, ἐπανέρχονται οἱ φανατικὲς ἀλυτρωτικὲς διεκδικήσεις, μὲ νέους ὄμως στόχους ἀπ' ὅ,τι στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα. Τώρα πρόκειται γιὰ τὴ Βόρειο Ήπειρο καὶ τὴν Κύπρο. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, ἀφενὸς οἱ Ἀλβανοὶ καὶ ἀφετέρου οἱ Ἀγγλοί παρουσιάζονται ως ὅγριοι διώκτες τῶν Ἑλλήνων μὲ ὄρους ἀνάλογους μὲ ἐκείνους μὲ τοὺς ὄποιους ἔχουν περιγραφεῖ καὶ οἱ Βούλγαροι. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τους Τούρκους, ὅταν γίνεται ἀναφορὰ στὰ γεγονότα τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1955.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας συνεπῶς τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος παρουσιά-

28. Στὸ ἴδιο, σ. 278-279.

29. Στὸ ἴδιο, σ. 284-286.

30. Στὸ ἴδιο, σ. 287.

ζεται στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ύπὸ συνεχὴ ἀπειλή, περιστοιχισμένο ἀπὸ πολλοὺς ἔξωτερικούς ἔχθρούς καὶ μὲ ἔναν ἔξαιρετικὸν ἐπίφοβο ἔσωτερικὸν ἔχθρο. “Ολοὶ αὐτοὶ οἱ ἔχθροι, ἄλλοι παλαιότεροι καὶ ἄλλοι καινούριοι, περιγράφονται ἐντελῶς ἀρνητικά, μὲ τρόπο ποὺ ἐμπνέει τὴν ὁργὴ καὶ τὸ μίσος ἐναντίον τους. Τὸ μιλιταριστικὸν πνεῦμα τῆς ἔξουσίας ὑπαγορεύει ὡς μοναδικὸν —καὶ ἀπόλυτα δικαιολογημένο— τρόπο προστασίας τὴν ἔνοπλη ἀντίδραση μὲ κατευθυντήριο μοχλὸ τὶς ἑλληνικὲς ἔνοπλες δυνάμεις. Τὸ ἴδιο αἰσθῆμα ἀνασφάλειας ποὺ ἐντεχνικὰ διαχέεται μέσα ἀπ’ αὐτὰ τὰ σχολικὰ κείμενα χρησιμοποιεῖται ἄλλωστε γιὰ νὰ αἰτιολογήσει τὴν πραξικοπηματικὴ ἐπέμβαση τοῦ στρατοῦ στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος.

‘Η Μεταπολίτευση σήμανε καὶ ριζικὴ ἀλλαγὴ στὸ χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης μὲ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1976 καὶ τὴ σταδιακὴ ἀλλαγὴ ὅλων τῶν σχολικῶν ἐγχειρίδiorum μὲ τὴ συγγραφὴ ἐντελῶς καινούριων. Τὰ βιβλία αὐτὰ —τούλαχιστον ὅσα μελέτησα— δὲν περιέχουν στοιχεῖα φανατισμοῦ ἀλλὰ καὶ διακρίνονται στὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἀπὸ μία σύγχρονη παιδαγωγικὴ ἀντίληψη. Αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν μεροληπτικὲς κρίσεις ἢ ὅτι τὸ ἔθνος σὲ πολλὰ ἀπ’ αὐτὰ παύει νὰ βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς ἀφήγησης. Πρόκειται ὡστόσο γιὰ περισσότερο ἔμμεσες ἀναφορές, οἱ ὅποιες σὲ καμμία περίπτωση δὲ συγκροτοῦν λόγο φανατικό.

‘Η σύγκριση τῶν σχολικῶν ἐγχειρίδiorum τῆς δικτατορίας μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῆς Μεταπολίτευσης εἶναι διαφωτιστικὴ ὡς πρὸς τὰ διαχωριστικὰ ὅρια γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ πνευματικῶν στάσεων καὶ συμπειριφορῶν ὡς φανατικῶν. Στὰ δεύτερα, ἡ ἀφήγηση ἔξακολουθεῖ νὰ εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἔθνοκεντρικὴ καὶ ἡ πίστη στὴν ἀξία τῆς πατρίδας διατηρεῖται ἀλώβητη. ‘Η ἀποδοχὴ ὡστόσο μιᾶς ἔθνικῆς ταυτότητας, τὸ αἰσθῆμα τοῦ «ἀνήκειν» σὲ μιὰ κοινότητα καὶ ἡ ἐπακόλουθη καθησυχαστικὴ ἀσφάλεια ποὺ προσφέρει ἢ ἰδέα τῆς συλλογικῆς ισχύος ἀποτελοῦν τὸν πρῶτο ἀναβαθμὸ πρὸς τὴν ἐκδήλωση φανατισμοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ ὀδηγοῦν ἀναπόδραστα σ’ αὐτόν. Στὸ ἐπόμενο στάδιο, ἡ ἀνάπτυξη ποικίλων κεντρισμῶν μὲ σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν ἐν λόγῳ ὅμαδα ἀκολουθεῖται ἀπὸ αἰσθήματα ναρκισσισμοῦ καὶ ξενοφοβίας ἐνῶ ἡ πίστη στὸ ἔθνος εἶναι ἀπόλυτη καὶ δογματικὴ. Παρόλο ποὺ ὁ δογματισμὸς εἶναι δυνατὸ νὰ ἐμπεριέχει «δόσεις» φανατισμοῦ, διακρίνεται μὲ σαφήνεια ἀπὸ αὐτόν. Γιατὶ, ἐνῶ καὶ οἱ δύο συμμερίζονται τὴν ἀπόλυτη ἔμμονὴ καὶ προσήλωση σὲ μία ἀρχή, ἰδέα ἢ δόγμα καὶ τὴν ταυτόχρονη ἀπόρριψη κάθε διαφορετικῆς ἐρμηνείας ἢ πρότασης, τοὺς χωρίζει τὸ σύνορο τῆς βίας. ‘Ο φανατισμὸς εἶναι ἐπιθετικὸς καὶ βίαιος, δικαιολογεῖ τὸ φόνο καὶ τὴ θυσία στὸ ὄνομα τῆς ἀπόλυτης πίστης ἐνῶ ἡ ἀπόρριψη τῶν «ἄλλων» ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τῆς ἔλειψης ἀνοχῆς καὶ καταλήγει στὸ μίσος.

Οἱ ἀρνητικὲς συνδηλώσεις τοῦ φανατισμοῦ καὶ ἡ ἴστορικὴ ἔμπειρία τοῦ 20οῦ αἰώνα ἔχουν ἀναμφίβολα ἐπηρεάσει τὶς προσεγγίσεις ὅμολογων φαινομένων, εύνοώντας τὴ γενικευτικὴ ἀπόρριψη συγγενῶν στάσεων, οἱ ὅποιες ὅμως

δὲν μποροῦν νὰ ἔνταχθοῦν στὴν ἵδια ἀναλυτικὴ κατηγορία. "Ετσι εἶναι σκόπιμο, γιὰ νὰ παραμείνουμε στὸ παράδειγμα τοῦ ἑθνικιστικοῦ φανατισμοῦ ποὺ χαρακτηρίζει κάποια σχολικὰ βιβλία, νὰ ὄριζονται ἔξαρχῆς συνεκτικὰ καὶ συνεπὴ κριτήρια βάσει τῶν ὅποιων θὰ διακρίνονται οἱ ποικίλες διαβαθμίσεις ποὺ ὀδηγοῦν στὸ φανατισμό: ἀπὸ τὴν συγκρότηση καὶ τὸν ἐνστερνισμὸ τῆς ἑθνικῆς ταυτότητας στὸν δογματικὸ ἑθνοκεντρισμὸ καὶ, τέλος, στὸν φανατικὸ σωβινισμό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

- Δάλλας Σ. - Παντελάκης Ε., Παπακωνσταντίνου Κ. - Παπαμάρκος Χ., Ἐλληνικὸν Ἀραγωνισματάριον... Δ' τάξεως, ε' ἔκδ., Ἀθῆνα 1922.
 Παπαμιχαὴλ Ε., Δάλλας Σ., Κολλάρος Ι., Ἐλληνικὸν Ἀραγωνισματάριον... Γ' τάξεως δημοτικοῦ..., Ἀθῆνα 1922.
 Σακελλαρόπουλος Μ., Κυριακάτος Χ., Ρουσοπούλου 'Ελένη, Ἀραγωνισματάριον... Πέμπτης Τάξεως Δημοτικοῦ Σχολείου..., Ἀθῆνα [1922].
 Φάβης Β., Ἐλληνικὴ Ψυχή, Ἀραγωνιστικὸν καθαρευούνσης. Διὰ τὸν μαθητὰς τῆς πέμπτης τάξεως τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου, β' ἔκδ., Ἀθῆνα, Δημητράκος, 1933.
 Χωραφῆς Α., Ἰστορία τῆς Ἐλληνικῆς Αὐτοκρατορίας..., Ε' δημοτικῶν..., β' ἔκδ., Ἀθῆνα 1934.
 Ἀρβανιτάκης Ι., Ἀραγωνιστικὸν ἑκτης τάξεως..., Ἀθῆνα, Ἐστία, 1936.
 Κασίμης Χρ., Ἀραγωνιστικὸν Ε' Δημοτικοῦ, β' ἔκδ., Ἀθῆνα, Ἐστία, 1936.
 Φιλάδελφος Ν., Ὁ σύντροφός μου. Ἀραγωνιστικὸν Ε' τάξεως δημοτικοῦ σχολείου, Ἀθῆνα, Σαλίβερος, 1936.
 Γκινόπουλος Ν. Σ., Ἰστορία τοῦ Βεζαρτιακοῦ Ἐλληνισμοῦ..., β' ἔκδ., Ἀθῆνα, Δημητράκος, 1937 (γιὰ τὴν Ε' δημοτικοῦ).
 Παναγόπουλος Π., Ἰστορία τῆς Νεωτέρας Ἐλλάδος Διὰ τὴν 6ην τάξιν τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου, β' ἔκδ., Ἀθῆνα, Δημητράκος, 1937.
 Πετρούνιας Β., Βεζαρτινὴ Ἰστορία..., β' ἔκδ., Ἀθῆνα, Δημητράκος, 1937 (γιὰ τὴν Ε' δημοτικοῦ).
 Κοντογάνης Δ. - Κοντόπουλος Ν., Νιεβάνιας Η. - Ζήσης Δ. Γ. κ.ἄ., Ἀραγωνιστικὸ γιὰ τὴν ἑκτη τάξη τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, Ἀθῆνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1939.
 Κοντόπουλος Ν. - Κοντογάνης Δ., Καλαματιανὸς Γ. - Γιαννόπουλος Θ., Ἀραγωνιστικὸν τῆς Πέμπτης Τάξεως τοῦ Δημοτικοῦ..., Ἀθῆνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1949.
 Μέγας Γ., Ρωμαῖος Κ., Δουφεζῆς Σ., Μακρόπουλος Θ., Ἀραγωνιστικὸν Δ' δημοτικοῦ, Ἀθῆνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954.
 Καλαματιανὸς Γ. - Γιαννόπουλος Θ., Δούκας Δ. - Δεληπέτρος Δ., Κοντόπουλος Ν., Ἀραγωνιστικὸν Ε' Δημοτικοῦ, Ἀθῆνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954.

* Η Βιβλιογραφία περιέχει μόνο τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ἀπὸ τὸ 1914 ὧς τὸ 1985 ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν σύνταξη τοῦ παρόντος ἀρθροῦ. Οἱ τίτλοι ἔχουν τοποθετηθεῖ κατὰ χρονολογικὴ σειρά.

- Πετρούνιας Β. - Κολοβός Φ., Σπεράντσας Σ. - Μεταλλινός Α., *'Αραγνωστικὸν Γ' Δημοτικοῦ*, Αθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954.
- Φωτιάδης Εύάγγ. Π. - Μηνιάτης Ἡλ. Π., Μέγας Γ. - Οἰκονομίδης Δ., Παρασκευόπουλος Θ., *'Αραγνωστικὸν Στ' Δημοτικοῦ*, Αθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954.
- Οἰκονομίδης Β. Γ., *'Αραγνωστικὸν Β' Δημοτικοῦ*, δ' ἔκδ., Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1963.
- Οἰκονομίδης Β. Γ., *'Αραγνωστικὸν Β' Δημοτικοῦ*, θ' ἔκδ., Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1968.
- Πετρούνιας Β. - Κολοβός Φ., Σπεράντσας Σ. - Μεταλλινός Α., *'Αραγνωστικὸν Γ' Δημοτικοῦ*, θ' ἔκδ., Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1969.
- Τσιριμπας Α. Α., *'Αγωγὴ τοῦ Πολίτου...* Στ' τάξεως τῶν δημοτικῶν σχολείων, Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1969.
- Καλαματιανός Γ. - Γιαννόπουλος Θ., Δούκας Δ. - Δεληπέτρος Δ., Κοντόπουλος Ν., *'Αραγνωστικὸν Ε' Δημοτικοῦ*, Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1971.
- Κλειδᾶς Δ. Ν., *Ιστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ διὰ τὴν Ε' τάξιν τῶν δημοτικῶν σχολείων*, ε' ἔκδ., Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1971.
- Παπακωνσταντίνου Θ., *Πολιτικὴ Ἀγωγὴ. Διασκευὴ...* Γ' καὶ Στ' τάξεις τοῦ Γυμνασίου..., Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1972.
- Φωτιάδης Εύάγγ. Π. - Μηνιάτης Ἡλ. Π., Μέγας Γ. - Οἰκονομίδης Δ., Παρασκευόπουλος Θ., *'Αραγνωστικὸν Στ' Δημοτικοῦ*, ια' ἔκδ., Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1972.
- Ματαράσης Α. - Παπασταματίου Σ., *Ιστορία τῶν Νεωτέρων καὶ τῶν Νεωτάτων Χρόνων Γ' Γυμνασίου*, ζ' ἔκδ., Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1973.
- Χριστόπουλος Α. Α., *'Αγωγὴ τοῦ πολίτου, Γ' Γυμνασίου*, α' ἔκδ., Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1975.
- Οἰκονομίδης Β. Γ., *'Αραγνωστικὸν Β' Δημοτικοῦ*, ιι' ἔκδ., Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1979.
- Βαρελλᾶ 'Αγγελική, *'Αραγνωστικὸν γ' δημοτικοῦ*, β' ἔκδ., Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1980.
- Γρηγοριάδου-Σουρελῆ Γαλάτεια, *'Αραγνωστικὸν Δ' Δημοτικοῦ*, γ' ἔκδ., Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1981.
- Βουγιούκας 'Αρ., *Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ Ιστορία*, Ε' Δημοτικοῦ, θ' ἔκδ., Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1982.
- Γιαννόπουλος Θ. Α., *'Αραγνωστικὸν γιὰ τὴν Ε' τάξην Δημοτικοῦ*, δ' ἔκδ., Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1982.